

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА БОЛГАР В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1878–1915 РР.)

Т. М. Бурда

Бурда Т. М. Професійна підготовка болгар в університетах Російської імперії (1878–1915 рр.). У статті досліджуються основні особливості професійної підготовки болгар в університетах Російської імперії після завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Визначено причини професійної підготовки болгар у вищих навчальних закладах імперії та проаналізовано документальну базу, на основі якої регламентувався процес навчання іноземних студентів. У статті розкривається фінансовий аспект допомоги болгарським студентам, а також висвітлено їх професійну діяльність на батьківщині.

Ключові слова: болгары; Болгарська держава; навчання; Російська імперія.

Бурда Т. Н. Профессиональная подготовка болгар в университетах Российской империи (1878–1915 гг.). В статье исследуются основные особенности профессиональной подготовки болгар в университетах Российской империи после завершения русско-турецкой войны 1877–1878 гг. Определены причины профессиональной подготовки болгар в высших учебных заведениях империи и проанализирована документальная база, на основе которой регламентировался процесс обучения иностранных студентов. В статье раскрывается финансовый аспект помощи болгарским студентам, а также освещена их профессиональная деятельность на родине.

Ключевые слова: болгары; Болгарское государство; обучение; Российская империя.

Burda T. M. The Professional Training of Bulgarians at the Universities of the Russian Empire (1878–1915). The article explores the main features of the professional training of Bulgarians at the universities of the Russian Empire after the completion of the Russian-Turkish war of 1877–1878. It is proved the reasons of the professional training of Bulgarians in higher educational institutions of the empire are justified and the documentary base on which the process of the training of the foreign students was regulated was analyzed. The article reveals the financial aspect of helping Bulgarian students, as well as their professional activities at home.

Keywords: Bulgarians; Bulgarian state; training; Russian Empire.

Успішне функціонування будь-яких державних установ та інститутів, стабільний розвиток держави та її міжнародне визнання залежить від наявності кваліфікованих спеціалістів у різних сферах суспільно-політичного та економічного життя. У Болгарській державі, відновленій у результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр., таких професійних кадрів було дуже мало. До 1888 р. у Князівстві Болгарія не було й вищих навчальних закладів, функціонували лише середні школи, а професійно-технічні училища тільки починали створювати¹. У результаті значна частина болгарської молоді здобувала вищу професійну освіту за кордоном. Оскільки Болгарська держава станом на ХІХ ст. вже мала досвід співпраці з навчальними закладами Російської імперії, то така практика знайшла своє продовження й після завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Російській імперії основними осередками вищої освіти були університети. Відповідно до Уставу 1884 р., в університетах діяло чотири факультети: медичний, юридичний, історико-філологічний та фізико-математичний².

Значна кількість болгарських студентів у Російській імперії простежується у перше десятиліття після завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр. У 1879 р. близько 30 болгар були відправлені на навчання до імперії та отримували грошове забезпечення від Князівства³. За підрахунками болгарської дослідниці Р. Манафовой, після завершення російсько-турецької війни й до початку Першої Балканської війни близько 500 болгар навчалися у російських закладах освіти⁴. Відповідно до 1915 р. ця кількість збільшилася, оскільки процес навчання болгарської молоді не було зупинено в 1912 р.

Варто зазначити, що питання прийому болгар до лав російських університетів регулювалося відповідними правилами та вимогами. Так, у 1882 р. в одному із оголошень Універ-

ситету святого Володимира зазначалося про правила прийому, де окремим пунктом виділяли основні умови вступу для абітурієнтів із південнослов'янських країн (відповідні правила діяли також в інших університетах імперії). Для зарахування до університету вихованці гімназій слов'янських країн зобов'язувались скласти додаткові іспити з тих предметів, які викладали у гімназіях Російської імперії. Якщо ж такі іспити не склали, то зарахування до університету було можливим у якості вільних слухачів. Після закінчення університетського курсу болгарські вільні слухачі не мали права залишатися на службу в межах Російської імперії й отримували свідоцтва лише про те, які предмети вони прослухали⁵.

На правах студентів до університетів зараховували болгар, котрі закінчили навчальний курс у російських реальних училищах або ж духовних семінаріях. Такі абітурієнти не склали додаткових іспитів. Вихованці духовних семінарій зараховувались на всі факультети університету, а випускники реальних училищ лише на математичний та медичний. Крім того, були випадки, коли необхідно було скласти окремий іспит із російської мови, щоб остаточно перевірити готовність майбутнього студента розуміння мови, на якій велося навчання. По закінченню університетського курсу болгарські випускники також не мали права залишатися на державну службу в межах Російської імперії й зобов'язувались повернутися до Болгарії⁶.

До основних документів, які необхідно було подати іноземним абітурієнтам, у тому числі й болгарам, належали атестат про закінчення гімназії або свідоцтво про складання іспитів із предметів повного гімназійного курсу, метричне свідоцтво про хрещення, свідоцтво приписки по звільненню від військової повинності та документ, який засвідчував походження особи⁷.

Крім категорії студентів та вільних слухачів в університеті існувала так звана група сторонніх слухачів. Зарахування до цієї категорії студентства відбувалося із розпорядження ректора університету. При цьому обов'язковою умовою для зарахування була згода кожного професора, лекції якого бажали відвідувати майбутні студенти. До категорії сторонніх слухачів приймали осіб, які мали свідоцтва або атестати зрілості. У випадку успішного складання курсового іспиту сторонні слухачі могли бути зараховані на другий університетський курс. Варто зазначити, що такі студенти відвідували лекції за окрему плату, яку вони вносили до університетської каси. На початку кожного півріччя такі студенти сплачували 20 руб. за відвідування всіх предметів або ж 1,5 руб. за кожний окремо обраний предмет. Оплата здійснювалася після отримання спеціального білету, котрий видавався для входу в університет. Сторонні слухачі не мали можливості звільнитися від плати за відвідування лекцій та не отримували від університету будь-яких грошових пільг. Після прослуховування повного курсу одного із факультетів їм видавали спеціальні свідоцтва, що засвідчували перебування особи в університеті. За кожне свідоцтво вносилася окрема плата в розмірі 1 руб., яка йшла на користь студентського відділу університетської бібліотеки⁸.

Питанням направлення болгарських студентів на навчання до імперії займався відповідне російське Дипломатичне агентство в Софії. Крім того, у квітні 1897 р. імперська Комісія з питань навчання в Російській імперії південних слов'ян розробила спеціальні вступні правила. В новому документі говорилося про виділення російським урядом коштів для виплати стипендій південним слов'янам. При цьому наголошувалося, що після закінчення навчання такі студенти мають повернутися на батьківщину⁹.

Відповідні заходи щодо направлення болгар на навчання за кордон проводили і в самій Болгарії. Так, перший міністр народної освіти Болгарії Марин Дринов включив питання підготовки болгарських професійних кадрів до державної політики¹⁰. За його розпорядженням було виділено 60 тис. фразів на підтримку молодих болгар, які здобували вищу освіту за межами Князівства. З виділеної суми виплачували стипендії та надавали одноразову грошову допомогу. Розмір грошової допомоги залежав від рівня навчального закладу. Так, ті болгарські студенти, котрі навчалися в університетах, отримували стипендію у розмірі 1200 франків, а студенти середніх шкіл – 900 франків¹¹ (болгарський лев був введений в обіг у 1880 році).

Говорячи про питання фінансування, варто зазначити, що під час навчання в імперії болгарські студенти могли також розраховувати на грошову допомогу від слов'янських комітетів та товариств. Так, у щорічних звітах Санкт-Петербурзького слов'янського благо-

дійного товариства зазначено, що протягом 1879–1885 рр. фінансову допомогу отримували болгари Ілля Ніколов, Петро Бобов, Константин Рашеев та інші¹².

Фінансова допомога від російського уряду не завжди була однаковою. Так, починаючи з 1884 р., кількість болгарських стипендіатів, котрі отримували відповідну грошову допомогу від російського Міністерства народної освіти поступово зменшувалася. Справа в тому, що з 1883 р. у Російській імперії запровадили нові правила фінансового забезпечення. Відтепер вони надавалися лише тим студентам, котрі завершили російські середні навчальні заклади¹³.

Розглядаючи питання професійної підготовки болгар у навчальних закладах імперії, варто зазначити про деякі проблеми. З одного боку, вибір професії залежав від фінансового становища родини майбутнього студента. Справа в тому, що ті болгари, котрі їхали вчитися за власний рахунок, віддавали перевагу медичній та юридичній освіті. Ці професії були досить прибутковими, а також мали непогану перспективу для майбутнього працевлаштування, оскільки після завершення навчання болгарські випускники мали можливість очолювати адміністративні установи, працювати в державному апараті. З іншого боку, існувала проблема недостатнього фінансування болгарських студентів у Російській імперії. Такий факт підтверджувався повідомленнями самих болгарських студентів. Так, студент Новоросійського університету К. Богданов, отримуючи стипендію від російського уряду в розмірі 20 руб. на місяць, звертався за фінансовою підтримкою до Департаменту освіти Східної Румелії, зазначаючи, що виділеної йому грошової допомоги не вистачало навіть для забезпечення необхідних студентських потреб¹⁴.

Необхідно зазначити, що для отримання фінансового забезпечення існували відповідні правила. Одним із важливих моментів фінансування був той факт, що стипендії та одноразові грошові допомоги надавалися переважно лише бідним студентам. Для тих, хто хотів отримувати стипендію від Князівства Болгарія необхідно було надати у відповідний відділ наступні документи: довідку про місце навчання, свідоцтво про народження, свідоцтво про початкову освіту та довідку про матеріальне становище батьків. Однією із вимог була спеціальна довідка від навчального закладу про поведінку студента й про те, що він дійсно потребує фінансової допомоги. обов'язковим документом була й заява від самого студента, де вказувалось, що після завершення навчання він зобов'язувався відпрацювати на державній службі стільки років, скільки отримував стипендію від болгарського уряду. Щодо одноразової грошової допомоги, то у повідомленні зазначалося, що вона повинна надаватися лише тим студентам, котрі навчалися у вищих навчальних закладах та спеціальних училищах. Ті студенти, котрі отримували одноразову допомогу, не зобов'язувалися працювати за призначенням уряду¹⁵.

Протягом 1878–1915 рр. найбільше болгарських студентів навчалось на медичних факультетах Київського університету святого Володимира та Московського університету. У 1891 р. болгарські студенти Д. Стаматов, О. Кожухарський, Н. Самаджиев, П. Генчев, П. Цончев та Г. Андрейчев отримували одноразову допомогу від Князівства у розмірі від 200 до 250 левів¹⁶. Станом на 1892 р. в Київському університеті навчався 21 болгарський студент¹⁷. Серед них медицину вивчали Досю Вітанов, Захарій Райнов, Нікола Кирчев¹⁸. Стипендіати від Князівства Болгарія, котрі навчалися в Київському університеті Св. Володимира, отримували стипендію, розмір якої визначався у болгарському Міністерстві народної освіти. Так, болгарин Д. Вітанов після закінчення Габровського реального училища навчався на медичному факультеті Київського університету упродовж 1884–1890 рр. й отримував стипендію у розмірі 1500–1608 левів на рік. У 1883 р. Стойчо Георгієв також здобував медичну освіту в Університеті Св. Володимира, отримуючи стипендію у розмірі 1600 левів¹⁹.

У той же період у Московському університеті болгарськими стипендіатами були Г. Драндар, І. Велков, Хр. Никифоров, М. Славчев, І. Герджиков, Н. Казанлишев, Н. Г. Пашев, Г. Кушев, П. Паскалев, Б. Каролєв. У Московському університеті навчалися також болгарські студенти, котрі отримували одноразову грошову допомогу й від болгарського уряду. Так, у 1891 р. П. Нічев отримав 250 левів, а Т. Васілев, С. Шапов та П. Цончев – 200 левів²⁰.

Цікавим є факт отримання одноразової фінансової допомоги від Болгарської держави тими студентами, які навчалися у Київському університеті за власний рахунок. Одним із таких був студент медичного факультету Белінов Стоян Іванов. У 1892 р. він отримав грошову допомогу у сумі 250 левів²¹. Після завершення навчання повернувся до Болгарії

й працював лікарем. Таку ж одноразову фінансову допомогу у розмірі 500 левів у 1886 р. отримав болгарський студент медичного факультету Іван Бурсудзов²².

Перебуваючи на навчанні в Київському університеті власним коштом, болгари досить часто зверталися по фінансову допомогу з батьківщини. У 1893 році сторонній слухач медичного факультету Стефан Попов просив надати йому відповідне посвідчення для надання його у болгарське Міністерство народної освіти задля того, щоб отримати кошти для продовження навчання. По завершенню навчання в Університеті Св. Володимира у 1897 р. С. Попов здобув ступінь лікаря й працював за фахом у 18-му піхотному полку м. Тирново²³.

Провідний медик, офіцер, суспільний та культурний діяч Князівства Болгарії Рачо Ангелов протягом 1891–1896 рр. навчався на медичному факультеті Київського університету. У 1892 р. він отримав одноразову грошову допомогу від Болгарської держави у розмірі 250 левів²⁴. Після повернення на батьківщину Р. Ангелов спочатку працював місцевим лікарем, а потім став міністром охорони здоров'я²⁵.

Відомий болгарський громадський діяч та медик В. Константінов закінчив медичний факультет Київського університету в 1890 році. В Університеті Св. Володимира він навчався на правах стороннього слухача й вносив відповідну плату за відвідування лекцій. У другій половині 1885 р. він сплатив 20 руб. за 8 обраних предметів (анатомія, зоологія, фізика, ботаніка, хімія, гістологія, богослов'я, мінералогія) та одне практичне заняття. Такі ж самі предмети відвідував ще один болгарський студент медичного факультету Христо Табаков, який закінчив курси у 1885 році²⁶. Варто зазначити, що Х. Табаков у 1889 р. двічі отримував одноразову грошову допомогу від Князівства у розмірі 380 та 600 левів²⁷.

На фізико-математичному факультеті Університету Св. Володимира упродовж 1884–1888 рр. навчався Петро Кабакчєв, отримуючи річну стипендію у розмірі 1200 левів. До вступу в університет Києва П. Кабакчєв завершив Одеське реальне училище²⁸. Математичні науки у Київському університеті вивчав болгарин Петко Г. Колев, який до вступу до університету отримав освіту у Київській духовній семінарії²⁹.

Одним із центрів навчання болгар був й Новоросійський університет в Одесі. Так, на правах сторонніх слухачів там здобував вищу освіту болгарин Василій Фетов, який 1881 р. отримав дозвіл на платній основі відвідувати лекції на природничому відділі фізико-математичного факультету³⁰. У 1891 р. болгарський студент фізико-математичного факультету Ц. Арнаудов отримав від Князівства одноразову грошову допомогу в 300 левів³¹.

В архівних документах зустрічаємо випадки, коли болгарські студенти Новоросійського університету зверталися з проханнями надати їм фінансову підтримку як до Міністерства народної освіти Князівства Болгарія, так і до адміністративних органів Східної Румелії. У 1883 р. сторонній слухач фізико-математичного факультету Йосиф Загорський звертався до керівництва університету з проханням надати йому відповідне посвідчення для можливості отримати фінансову допомогу від керівництва Східної Румелії³².

На природничому відділі фізико-математичного факультету університету в Одесі здобував професійну освіту майбутній педагог Східної Румелії Іван Мавров. Він перебував в університеті на правах стороннього слухача. Після успішного завершення навчального курсу повернувся на батьківщину, де працював вчителем у Хасковському чотирьохкласному училищі³³. Математичні науки в Новоросійському університеті вивчали також Марин Бичеваров, Харалампі Монастрелі, Благой Димитров та Христо Балджиєв³⁴.

Болгарські студенти навчалися й на історико-філологічних факультетах тогочасних вузів Російської імперії. Відомий болгарський політик, журналіст та публіцист Спиридон («Спіро») Константинов Гулабчев з 1881 р. вивчав філологію на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира³⁵. Він був болгарським стипендіатом й отримував грошову допомогу у розмірі 1600 левів на рік³⁶. У 1883 р. Спиридон Гулабчев організував у Києві власне студентське товариство «Приятельська дружина поступу болгарської мови в Македонії». Будучи студентом, Гулабчев отримав від болгарського Міністерства народної освіти 500 левів для видання власної книги³⁷.

На початку ХХ ст. болгарські студенти зустрічаються й на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету в Одесі. У вересні 1903 р. на історико-філологічний факультет був зарахований Петро Димов, а у серпні 1904 р. – Асен Христов³⁸.

Одним із основних напрямків професійної підготовки болгарської молоді в Російській імперії виступали юридичні факультети. Так, у 1879 р. стипендіатами від Князівства Бол-

гарія стали студенти юридичного факультету Новоросійського університету Василь Маринов та Йордан Бобчев. Після завершення навчання В. Маринов отримав звання кандидата юридичних наук та повернувся на батьківщину. В Князівстві Болгарія він працював суддею та прокурором в Софійському окружному суді. Активно займався науковою діяльністю, працюючи доцентом у Вищому училищі Софії³⁹.

Юридичну освіту в університеті Одеси протягом 1879–1883 рр. здобував й майбутній болгарський міністр правосуддя Георгі Згурев⁴⁰. Навчання у вузі завершив з дипломом кандидата. Після повернення до Князівства Болгарія спочатку працював вчителем у Разграді, а потім суддею в Русе, адвокатом в Софії. З 1894 р. розпочалася його кар'єра у Міністерстві правосуддя, де він зайняв посаду головного секретаря, а в 1897 р. очолив Міністерство правосуддя. Міністерську посаду займав до 1899 року⁴¹.

Провідний болгарський юрист Антон Стоянов Каблешков по завершенню російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відправився на навчання до Російської імперії, де в 1879 р. закінчив миколаївський Південнослов'янський пансіон імені Т. Минкова⁴². Потім здобував юридичну освіту в Одесі. Після завершення навчання входив до складу Болгарського таємного центрального революційного комітету. В 1886 році А. Каблешков був обраний головою Пловдивського окружного суду. Після роботи в суді розпочалася його кар'єра у Верховному касаційному суді Болгарії, де він спочатку працював помічником прокурора, а потім став віце-президентом Верховного касаційного суду та очолював один із його відділів⁴³.

Майбутній міністр правосуддя Константин Панчев Панайодов з 1878 р. також був стипендіатом у Південнослов'янському пансіоні Т. Минкова в Миколаєві⁴⁴. Відразу ж після навчання в пансіоні здобував вищу освіту на юридичному факультеті Новоросійського університету, який завершив 1880 р. Після навчання у Російській імперії магістр К. Панайодов повернувся на батьківщину, де активно займався політичними справами, як депутат XIII та XVII Звичайних народних зборів. Протягом 1903 – 1908 рр. К. Панайодов був міністром правосуддя в урядах Р. Петрова, Д. Петкова, Д. Станчева та П. Гудева⁴⁵.

Майбутній болгарський політик та публіцист Теодор Теодоров теж навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету в Одесі. Початкову освіту здобув на батьківщині, а потім продовжив навчання в Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві. Після його завершення переїхав до Одеси, де у 1883 р. завершив університетський навчальний курс⁴⁶. Відразу ж після повернення до Князівства Болгарія Т. Теодоров розпочав свою професійну кар'єру на посаді прокурора в Софійському окружному суді. Через деякий час став членом Апеляційного суду в Русе, де працював до 1886 р. Протягом 1896–1897 рр. був міністром правосуддя в кабінеті К. Стоїлова. За його ініціативи у 1898 р. було прийнято Закон про суди Князівства Болгарія. У тому ж році він обійняв посаду міністра фінансів, на якій перебував до 1899 р. Напередодні Першої Балканської війни Т. Теодоров знову зайняв посаду міністра фінансів у кабінеті І. Гешова та Ст. Данева, на якій перебував до 1913 року⁴⁷. Як міністр фінансів Т. Теодоров проводив завзяту боротьбу проти основних зарубіжних банків-кредиторів з метою збільшення економічної незалежності Болгарії.

Стороннім слухачем Новоросійського університету був і майбутній болгарський юрист та політичний діяч Димитр Стоянов Тончев. Фінансувала його навчання Дирекція народної освіти Східної Румелії⁴⁸. Завершив навчання Д. Тончев 1883 р. й повернувся на батьківщину, де працював судовим магістратом у Східній Румелії та помічником прокурора у м. Пловдив⁴⁹. Протягом 1885–1888 рр. Д. Тончев очолював III Великі народні збори та був депутатом V Звичайних народних зборів. Пізніше двічі став міністром правосуддя: 16–26 серпня 1886 року та з 12 грудня 1888 року по 20 вересня 1891 року. Перебував також на посаді міністра торгівлі та землеробства в 1894 року, а протягом 1899–1900 рр. очолював Міністерство громадських робіт, доріг та комунікацій⁵⁰.

У результаті впровадження освітньої політики в Болгарії у 1886 р. відбулися суттєві зміни щодо питання фінансування болгарських студентів за кордоном. Відтепер болгарське Міністерство народної освіти не надавало стипендії для юристів, котрі навчалися у російських університетах. Справа не лише у розриві дипломатичних відносин з Російською імперією, а й у тому, що після об'єднання країни у 1885 р. Міністерство народної освіти проводило цілеспрямовану політику надання фінансової допомоги для інших професій. Тим більше, в 1892 р. у софійському Вищому училищі відкрили юридичний факультет, що сприяло підготовці юридичних спеціалістів у межах держави. Після прий-

нятих змін Міністерство народної освіти надавало болгарам, котрі здобували юридичну освіту за кордоном, лише одноразові грошові допомоги.

Провідний юрист, суспільний та політичний діяч Болгарської держави Петро Абрашев здобував професійну освіту в Новоросійському університеті протягом 1887–1890 рр. До навчання в Одесі П. Абрашев у 1887 р. завершив Південнослов'янський пансіон Т. Минкова в Миколаєві⁵¹. Під час навчання в університеті Одеси П. Абрашев 1888 р. отримав одноразову грошову допомогу від Князівства у розмірі 300 левів⁵². Після завершення університетського курсу П. Абрашев повернувся на батьківщину, де з 1891 р. розпочав активну юридичну діяльність. Протягом 1911–1913 рр. він двічі очолював міністерство правосуддя⁵³. Крім політики, юрист П. Абрашев досить активно займався викладацькою діяльністю: протягом тривалого часу завідував кафедрою цивільного судочинства в Софійському університеті⁵⁴.

Одним із центрів підготовки болгарських юристів були Московський та Санкт-Петербурзький університети. У 1881 р. до Московського університету вступили П. Пешев та Г. Калінков, які в майбутньому стали провідними болгарськими політиками. Політична кар'єра П. Пешева розпочалася відразу ж після завершення навчання. У 1884 р. він повернувся до Князівства Болгарія та був залучений до діяльності у Міністерстві правосуддя, де працював до 1887 р. Потім активно займався адвокатською практикою в Софії та Севлієво. У 1894 р. він знову повертається до роботи в Міністерстві правосуддя, але вже на посаду міністра. П. Пешев очолював Міністерство правосуддя у 1899–1900 рр. та 1913 р.⁵⁵

Відомий болгарський політичний діяч, публіцист та юрист Стефан Бобчев професійну підготовку здобував на юридичному факультеті Московського університету. Відразу ж по закінченню російсько-турецької війни 1877–1878 рр. С. Бобчев відправився до Москви, де у 1880 р. отримав свідоцтво про вищу освіту⁵⁶. Після повернення до Князівства Стефан Бобчев вдало залучив отриманні знання на практиці. Спочатку працював суддею у місті Пловдив, а потім очолював Верховний адміністративний суд Східної Румелії. Протягом 1911–1912 рр. юрист С. Бобчев був міністром народної освіти⁵⁷.

Підсумовуючи, можемо говорити, що професійна підготовка болгар в університетах Російської імперії мала відповідне історичне підґрунтя. Після звільнення Болгарії російський уряд сприяв підготовці болгарської молоді у навчальних закладах імперії. Такий хід російського керівництва мав на меті ідеологічний характер, проте це не вплинуло негативно на сам процес навчання болгарської молоді. Підготовлені спеціалісти поверталися на батьківщину та застосовували здобуті знання у різних сферах життєдіяльності країни. Більшість відомих болгарських політиків та державних діячів навчалися на медичних та юридичних факультетах університетів Російської імперії. Менша кількість болгарських студентів здобували професійну освіту на фізико-математичному та історико-філологічному факультетах. Такий вибір професійного спрямування в деякій мірі залежав від престижності тієї чи іншої професії на батьківщині.

¹ *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1994. С. 9.

² *Общий устав Императорских российских университетов 1884 года.* Харьков: Университетская типография, 1911. С. 8.

³ *Колев Й.* Българската интелигенция 1879–1912. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992. С. 57–58.

⁴ *Манафова Р. В.* Интелигенция с европейски измерения (1878–1912). С., 1994. С. 51.

⁵ Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва). Ф. 16. Оп. 321. Спр. 136. Арк. 2–3.

⁶ Там само. Ф. 16. Оп. 321. Спр. 136. Арк. 3.

⁷ Там само. Ф. 16. Оп. 321. Спр. 136. Арк. 4.

⁸ Там само. Ф. 16. Оп. 369. Спр. 31. Арк. 16.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 711. Оп. 3. Спр. 2576. Арк. 2.

¹⁰ *Манафова Р. В.* Интелигенция с европейски измерения (1878–1912). С., 1994. С. 28–29.

¹¹ *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1994. С. 16.

¹² *Манафова Р. В.* Интелигенция с европейски измерения (1878–1912). С., 1994. С. 51.

¹³ Из архива на Константин Иречек. / Петър Миятев. Т. 2. С.: Българска академия на науките, 1959. С. 134.

¹⁴ *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1994. С. 11.

- ¹⁵ Съчинения на М. С. Дринова / Под ред. на проф. В. Н. Златарски. Т. 3. С.: Държавна Печатница, 1915. С. 13.
- ¹⁶ Държавен вестник. 1891. № 139. София. 26 юний. С. 3; Държавен вестник. 1891. № 245. София, 4 ноември. С. 1–2.
- ¹⁷ *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К.: Наукова думка, 1984. С. 165.
- ¹⁸ *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1994. С. 148.
- ¹⁹ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 369. Спр. 24. Арк. 19.
- ²⁰ Държавен вестник. 1891. № 139. София, 3 август. С. 5; Държавен вестник. 1891. № 167. София, 26 юний. С. 5; Държавен вестник. 1891. № 245. София, 4 ноември. С. 1–2.
- ²¹ *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1994. С. 148.
- ²² Там само. С. 150.
- ²³ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 369. Спр. 2. Арк. 187–189.
- ²⁴ *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1994. С. 147.
- ²⁵ *Ташев Т.* Министрите на България 1879–1999. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1999. С. 31–32.
- ²⁶ *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей. К.: Наукова думка, 1984. С. 165.
- ²⁷ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 369. Спр. 24. Арк. 74.
- ²⁸ *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1994. С. 114–119, 173.
- ²⁹ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 369. Спр. 29. Арк. 34.
- ³⁰ Там само. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 295. Арк. 189.
- ³¹ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2612. Арк. 110–111.
- ³² Държавен вестник. 1891. № 245. София. 4 ноември. С. 1–2.
- ³³ Держархів Одеської обл. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2612. Арк. 121.
- ³⁴ *Манафова Р. В.* Интелигенция с европейски измерения (1878–1912). С., 1994. С. 54–55.
- ³⁵ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 295. Арк. 49.
- ³⁶ *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1994. С. 116.
- ³⁷ *Манафова Р. В.* Интелигенция с европейски измерения (1878–1912). С., 1994. С. 59.
- ³⁸ Держархів Одеської обл. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2612. Арк. 4–7.
- ³⁹ Върховен касационен съд на на Република България. Председатели. URL: http://www.vks.bg/vks_p01_05.htm. (дата звернення: 01.04.16).
- ⁴⁰ *Цураков А.* Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879–2005. С.: Изд. „Петър Берон“, 2005. С. 81.
- ⁴¹ *Метев Л.* Видни български управници 1879–1944. С.: Атлас, 2013. С. 28.
- ⁴² Научен архив на Българската академия на науките (НА на БАН). Ф. 51К. Оп. 1. А.Е. 9. Л. 112.
- ⁴³ Българската възрожденска интелигенция: учители, свещеници, монаси, висши духовници, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни...: Енциклопедия. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева и др. С.: Изд. „Петър Берон“, 1988. С. 303.
- ⁴⁴ ЦДІАК України. Ф. 711. Оп. 3. Спр. 2576. Арк. 3.
- ⁴⁵ *Метев Л.* Видни български управници 1879–1944. С.: Атлас, 2013. С. 46.
- ⁴⁶ *Гърдер Б.* Забравеният строител на нова България. URL: http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/podig/01_09.htm. (дата звернення: 23.08.16).
- ⁴⁷ *Цураков А.* Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879–2005. С.: Изд. „Петър Берон“, 2005. С. 81.
- ⁴⁸ Держархів Одеської обл. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 3054. Арк. 1.
- ⁴⁹ Димитър Тончъв // Министерство на финансите на Република България. URL: <http://www.minfin.bg/bg/page/117>. (дата звернення: 23.07.17).
- ⁵⁰ *Метев Л.* Видни български управници 1879–1944. С.: Атлас, 2013. С. 59.
- ⁵¹ НА на БАН. Ф. 51К. Оп. 1. А.Е. 9. Л. 117.
- ⁵² *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1994. С. 146.
- ⁵³ Там само. С. 21.
- ⁵⁴ НА на БАН. Ф. 1К. Оп. 2. А.Е. 1042. Л. 6.
- ⁵⁵ *Ташев Т. В.* Министрите на България 1879–1999. С.: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1999. С. 456.
- ⁵⁶ *Манафова Р. В.* Интелигенция с европейски измерения (1878–1912). С., 1994. С. 62.
- ⁵⁷ *Цураков А.* Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879–2005. С.: Изд. „Петър Берон“, 2005. С. 51.